

## EEN KWESTIE VAN TOETSING

### 1 *Inleiding*

Het moderne internationale privaatrecht, zoals dat beoefend wordt in de geest van de denkbeelden van Savigny, wordt - nog steeds - gekenmerkt door wat Strikwerda zeer treffend 'regelblindheid' heeft genoemd.<sup>1</sup> Ondanks de kritiek van recentere stromingen in de ipr-wetenschap, hebben wij in het ipr nog altijd te doen met een stelsel van formele regels met als primair doel te komen tot vaststelling van het op een internationaal geval toepasselijke recht, d.w.z. zonder in te gaan op de inhoud van de in aanmerking komende rechtsregels. Pas in tweede instantie vindt er een materiële toetsing plaats, in het bijzonder aan de openbare orde.<sup>2</sup> Vóór Savigny was deze in eerste instantie waardeneutrale benadering niet vanzelfsprekend. Onder de vigueur van de statutenleer, in al haar verschillende gedaanten, was materiële toetsing van de vreemde (en eigen) rechtsregels aan billijkheid en redelijkheid inherent aan de juridische denkwijze die immers uitging van de rechtsregels en hun reikwijdte, en niet van een concrete internationale rechtsverhouding en het daaraan vast te knopen recht. De werking van een rechtsregel was, met andere woorden, direct afhankelijk van het resultaat van de toetsing. Het lijkt me zinvol te laten zien hoe de oudere doctrine omsprong met deze materiële toetsing. Hoe ingrijpend was zij? Hoeveel ruimte was er voor pragmatische oplossingen? Had, anders geformuleerd, een dergelijke toetsing veel invloed op de uiteindelijke oplossingen? Deze vraagstelling raakt de kern van het functioneren van het ipr in heden en verleden, die mijns inziens gelegen is in het vinden van handzame oplossingen voor praktische problemen, ongeacht de gekozen doctrinaire grondslag.

Om de vraagstelling te concretiseren heb ik mijn oog laten vallen op een rechtsregel die figureert in een klassiek geval van de oude statutenleer. Het gaat om de Engelse gewonterechtelijke regel dat de oudste zoon in beginsel al het familiegoed erft van zijn vader (primogenituur). Na een excursus over de introductie van deze regel in de casuïstiek van de rechtswetenschap zal ons bovenal bezighouden hoe de materiële toetsing van deze, en enkele andere rechtsregels in haar werk ging.

### 2 *Een discussie met godgeleerden*

Het Engelse eerstgeboorterecht duikt in de rechtsgeleerde literatuur voor het eerst op bij de Franse jurist Jacques de Révigny (± 1296). In de tot voor kort bekende passages van deze auteur wordt deze gewoonte behandeld zoals Révigny dat met de meeste (Franse) gewoontes doet, namelijk in neutrale zin, zonder een moreel oordeel te vellen.<sup>3</sup> Achter deze neutrale

---

1. L. Strikwerda, *Inleiding tot het Nederlandse internationaal privaatrecht*, Groningen 1995, § 19.

2. Strikwerda, *Inleiding*, § 63 e.v.

3. Zie b.v. E.M. Meijers, *Études d'histoire du droit III*, Leiden 1959, p. 135 (commentaar op C. 1,1,1) en L. Waalkens, *La théorie de la coutume chez Jacques de Révigny*, Leiden 1984, p. 452-453 (*repetitio* op Inst. 1,2,9).

behandeling stak echter een voor de Franse jurist brandende kwestie. Op een aantal andere plaatsen in zijn werk doet Revigny namelijk uitvoerig verslag van de discussies die hij verschillende malen met theologen voerde over de door hem als onrechtvaardig en onredelijk gekarakteriseerde Engelse gewoonte.<sup>4</sup> Het geval dat hij aan hen voorlegde was het volgende. Iemand ligt op sterven. Als oudste zoon heeft hij, al eerder, het familiegoed van zijn vader geërfd. Kan deze man met een gerust hart de laatste adem uitblazen of is het beter als hij zijn broers alsnog hun deel geeft? Eén van de godgeleerden zei dat er geen reden tot ongerustheid was: tenslotte was dit een in Engeland geaccepteerde gewoonte. Waarom zou je een heel land (*regio*) hierom veroordelen, laat staan de enkeling die deze gewoonte volgt? Hierop zei Revigny dat dit argument alleen opgaat voor Engelsen die wegens hun simpelheid niet beter weten, maar niet voor een goed geïnformeerde jurist, waar het in dit geval kennelijk om ging (vermoed kan worden dat Revigny tot zijn vraagstelling gekomen is door het overlijden van een Engelse student in Orléans). Een andere theoloog viel hem daarin bij: dat vele onwetenden dwalen kan geen excuus zijn voor hem die op de hoogte is van het onrechtvaardige van de gewoonte. Bovendien is de gewoonte in strijd met het goddelijke recht. Zei de apostel Paulus niet: wie zoon is, is ook erfgenaam [Gal. 4;7]? Alles lijkt te draaien om de gevolgen van een dwaling, en dan vooral ten overstaan van de rechtbank van het geweten (*forum internum*). Zijn er ook gevolgen in het wereldlijk recht voor de gevallen waarin de Engelse gewoonte figureert? Revigny is hierover niet erg mededeelzaam. In één passage zegt hij dat de oudste zoon een onderhoudsplicht heeft ten aanzien van zijn wettige broers en dat hij eventuele zusters een bruidsschat moet meegeven.<sup>5</sup> Van expliciete materiële toetsing is ook geen sprake in het *ipr*-geval van de vader die meer zonen achterlaat en bezittingen in Engeland en in Frankrijk. In dit geval geldt dat op de Engelse goederen het eerstgeboorterecht van toepassing is, op de Franse goederen de gelijke verdeling tussen de kinderen.<sup>6</sup> Een toepassing van de *consuetudo rei sitae*.

Geeft Revigny er geen blijk van dat het de onbillijkheid of onredelijkheid van de gewoonte is geweest die hem ertoe bracht het Engelse eerstgeboorterecht te beperken tot in Engeland nagelaten goederen, een wijze van redeneren waarbij de (ir)rationaliteit van een gewoonte beslissend is voor haar reikwijdte komt wél duidelijk tot uitdrukking in een disputatie die niet veel later in Orléans werd gehouden bij gelegenheid van het eerste college van een nieuwe *ordinarius*.<sup>7</sup> Er waren twee gewoontes in het geding: één uit Chartres behelzende dat een minderjarige in rechte niet kan worden aangesproken totdat hij de meerderjarigheid heeft bereikt, de zgn. *dormition des actions*; en een Parijse gewoonte die inhield dat dit mogelijk was met toestemming van de voogd of curator. Wat nu als een minderjarige uit Chartres in Parijs gedaagd wordt ten aanzien van goederen gelegen in

---

4. Voor de teksten zie K. Bezemer, 'French customs in the commentaries of Jacques de Revigny', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 62 (1994), p. 81-112 (p. 102 noten 92 en 93).

5. Bezemer, 'French customs', p. 103 en noot 98.

6. Zie Meijers, *Études*, p. 135.

7. Over deze plechtigheid zie Meijers, *Études*, p. 90-91; enige aanvullingen bij C.H. Bezemer, *Les répétitions de Jacques de Révigny*, Leiden 1987, p. 272-273.

Chartres? Welke gewoonte moet gevolgd worden?<sup>8</sup> De kersverse professor, André Porcheron, van wie van 1295 tot 1314 activiteiten bekend zijn ten behoeve van het Parlement van Parijs<sup>9</sup>, bracht een argument ten gunste van elk van beide gewoontes naar voren. Het is echter de beslissing (*determinatio*) door een niet nader genoemde oudere professor, vermoedelijk een leerling van Revigny, die ons meer inzicht verschaft in de in Orléans vigerende opvattingen. De oudere collega zei dat het gewoonterecht van Chartres in dezen niet uitgebreid mocht worden naar elders omdat het in strijd is met de rede. Het is immers zeer onredelijk dat men zo lang moet wachten op verwezenlijking van zijn recht. De toepassing van gewoonterecht uit Chartres in plaatsen daarbuiten hangt dus af van de redelijkheid van de gewoonte. Deze eis heeft echter geen invloed op haar geldigheid in Chartres zelf. Wellicht heeft Revigny dit argument in zijn achterhoofd gehad bij de kwestie van de toepassing van het Engelse eerstgeboorterecht op goederen in Frankrijk. Hier past echter tegelijk een *caveat*: de aan het kanonieke recht ontleende redelijkheidstoets is rekbaar, zelfs als men de redelijkheid uitsluitend ontleent aan de romeinsrechtelijke bronnen. Dit komt duidelijk naar voren bij de andere coryfee van Orléans, Pierre de Belleperche (± 1308). Deze auteur is van mening dat de Engelse primogenituur, hoewel in strijd met het natuurrecht, toch een hele goede reden kan hebben, en noemt het instandhouden van de militaire sterkte van de oudste zoon.<sup>10</sup> Als Belleperche het geval van de Engelse en Franse erfgoederen behandelt, blijkt echter niets van een toetsing aan de redelijkheid. Doorslaggevend is het reële karakter van de gewoonte: Belleperche gebruikt als eerste de term *consuetudo realis*, in tegenstelling tot een persoonlijke gewoonte. Men dient derhalve te kijken naar de plaats van ligging van de goederen. De Engelse primogenituur is alleen van toepassing op de goederen in Engeland.<sup>11</sup> Volgens Meijers hebben juristen als Revigny en Belleperche met hun beschrijving van het 'realiteitsbeginsel' niets anders gedaan dan argumenten aandragen voor de praktijk van de Franse rechtbanken.<sup>12</sup> Een praktijk die geënt was op de positie van leengoederen en het daarop toepasselijke recht. Het is dan ook te begrijpen dat het eerstgeboorterecht in feodale kring alleszins redelijk werd geacht.<sup>13</sup> Laten wij als voorlopige conclusie aannemen dat van een redelijkheidstoetsing in de concrete casuspositie (de Engelse kwestie) niet expliciet blijkt, maar dat deze achtergrond niet mag worden vergeten.

8. De tekst van de disputatie is uitgegeven in J. Acher, 'Six disputationes et un fragment d'une repetitio orléanaise', in *Mélanges Fitting II*, Montpellier 1908, p. 287-373 (p. 349-355).

9. Zie Joseph R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair*, Princeton 1980, p. 304 n. 15.

10. Zie zijn commentaar op Inst. 1,2 (ed. Lyon 1536 = *Opera Iuridica Rariora VII*, Bologna 1972), p. 109 n° 68.

11. Zie Meijers, *Études*, p. 144-145 (commentaar op C. 1,1,1).

12. E.M. Meijers, *Études d'histoire du droit international privé*, Parijs 1967, p. 101-102.

13. Vgl. mijn opmerkingen t.a.v. het Parlement van Parijs in 'French customs', p. 107-108.

3 *De grote Italianen*

Om te zien wat er van de Franse benaderingswijze van ons onderwerp terecht is gekomen in de statutenleer van Bartolus en Baldus, is het nodig de belangrijkste tussenschakels in ogenschouw te nemen. Allereerst is daar Cinus de Pistoia (1270-1336). Zijn commentaar op C. 1,1,1 is een herhaling van hetgeen Belleperche over de Engelse kwestie te berde bracht, inclusief diens klacht dat Revigny wel erg summier (*uno verbo*) is in de beantwoording van het probleem.<sup>14</sup> In een latere toevoeging onderstreept Cinus de juistheid van Revigny's oplossing, maar nu met argumenten ontleend aan de Zuidfranse jurist Guillaume de Cunh (± 1336). Deze liet de reikwijdte van een gewoonte afhangen van de wijze waarop zij geredigeerd was: ziet de regel in eerste instantie op goederen, dan geldt zij alleen in haar 'eigen' gebied; raakt de regel pas secundair bepaalde goederen, bijvoorbeeld een voorschrift over de vorm van het testament, dan is deze vorm ook elders geldig.

Wat doet Bartolus de Saxoferrato (1314-1357) met de door zijn voorgangers ontwikkelde inzichten? In zijn commentaar op C. 1,1,1 zegt hij over de 'Engelse kwestie', nu versleuteld tot een geval waarbij goederen in Engeland en Italië betrokken zijn, het volgende.<sup>15</sup> 'Revigny en Guillaume de Cunh zijn van mening dat de goederen in Engeland vererven volgens het daar geldende eerstgeboorterecht, de goederen in Italië volgens het gemene recht (*ius commune*), d.w.z. gelijkelijk onder de broers. Bovendien hangt de reikwijdte van de gewoonte af van de vorm waarin zij gegoten is. Ook Cinus is deze mening toegedaan.' Ten aanzien van Cinus en Cunh is dit geen onjuiste voorstelling van hun opinies. Revigny wordt hier echter voor het karretje van Bartolus gespannen, omdat hij de vererving van de goederen buiten Engeland fundeert op het Franse gewoonterecht, en niet op het *ius commune*. Dit is geen bijkomstig verschil: de Franse traditie heeft het *ius commune* als rechtsbron altijd op een afstand gehouden.<sup>16</sup> Bartolus redeneerde vanzelfsprekend vanuit de Italiaanse situatie, waar het Romeinse recht een sterkere positie had. Na nog de mening van anonieme 'anderen' - daaronder vermoedelijk zijn leermeester Jacobus Butrigarius<sup>17</sup> - weergegeven te hebben dat het recht van de plaats waar de erfenis aanvaard is bepalend is, komt Bartolus tot zijn bekende, op de ideeën van Guillaume de Cunh gebaseerde 'letterlijke' benadering van de Engelse kwestie. Is het statuut, of de gewoonte, geformuleerd ten aanzien van goederen ('De goederen van overledenen komen toe aan de eerstgeboren zoon'), dan is steeds beslissend het recht van de plaats van ligging, of de erflater nu een eigen burger of een vreemdeling is. Is het statuut geformuleerd ten aanzien van personen ('De eerstgeboren zoon is ergenaam'), dan zijn twee gevallen mogelijk. Was de erflater geen Engelsman, dan is het zo geformuleerde statuut niet van toepassing op in Engeland gelegen bezittingen. Immers een personeel statuut geldt niet voor vreemdelingen. Was de erflater wel Engels dan

14. In *Codicem ... commentaria* (ed. Frankfurt 1578; herdruk Turijn 1964), fol. 2 Ra n° 10 en 11.

15. Ed. Venetië 1596, deel VII, fol. 6 Rb.

16. Voor een Zuidfranse auteur als Guillaume de Cunh geldt dit uiteraard veel minder.

17. Dit kan afgeleid worden uit Baldus' commentaar op C. 1,1,1 (ed. Venetië 1586, fol. 8 Va n° 85).

erft de oudste zoon alle in Engeland gelegen goederen terwijl ten aanzien van de overige goederen het *ius commune* geldt, d.w.z. een gelijke verdeling. Deze laatste beperking moet verdedigd worden: een personeel statuut neem je toch mee over de grens? Bartolus laat in het midden of het statuut bezien wordt vanuit de later geboren, voor hen is het odieus; of vanuit de oudste zoon, voor hem is het permissief in die zin dat voor hem de beperkingen van het *ius commune* opgeheven zijn. Hoe je er ook tegenaankijkt, Bartolus meent dat ook in deze vorm dit statuut niet over de grens mag gelden. Ondanks de wellicht wat gekunstelde onderscheidingen is het duidelijk dat Bartolus een praktische, werkbare oplossing voor ogen stond. Wat is er bij hem gebleven van de materiële toetsing, het onderwerp van deze bijdrage? Hoewel Bartolus als iedere middeleeuwse jurist doordrongen was van de gedachte dat al het menselijk recht ondergeschikt is aan de hogere normen van het goddelijk recht, het natuurrecht en het *ius gentium*, kunnen wij gerust spreken van terughoudendheid in het uitspreken van waardeoordelen over concrete rechtsregels. Dit is goed te zien aan de Engelse kwestie. Daar waar een waarderende categorie geïntroduceerd wordt: het odieuze statuut - overigens in dit verband wederom ontleend aan Guillaume de Cuh - geeft Bartolus tevens een andere invalshoek om zijn oplossing te verdedigen. Het lijkt of hij zich bewust is van de relativiteit van waardeoordelen.<sup>18</sup> Kan het zijn dat Bartolus het problematische karakter van de door Revigny bewandelde weg onderkende, die immers overtuigd was van de onrechtvaardigheid van het Engelse eerstgeboorterecht maar er niettemin mee aan de slag ging om tot een praktische, leenrechtelijk geïnspireerde oplossing van de Engelse kwestie te komen?<sup>19</sup>

Bartolus' uiterst invloedrijke visie krijgt nog meer reliëf als wij de opvatting van zijn leerling Baldus de Ubaldis (1327-1400) ernaast zetten. Hoewel Bartolus en Baldus meestal in één adem genoemd worden, is er op het onderhavige terrein een aantal typerende accentverschillen te constateren. Als het gaat om de vraag of het Engelse recht van de oudste zoon überhaupt geldig is, een vraag die in de statutenleer altijd, zij het meestal impliciet voorafgaat aan de vraag over de reikwijdte van een statuut, geeft Baldus als antwoord dat dit het geval is als de latergeborenen in overeenstemming met het natuurrecht voldoende in hun levensonderhoud worden voorzien.<sup>20</sup> Een gedachte die wij al bij Revigny zijn tegengekomen. Ook in een ander opzicht staat Baldus in dezelfde traditie als Revigny, nl. als het gaat om de rol van de reden van een statuut (*ratio statuti*) bij het bepalen of sprake is van een reëel of een personeel statuut. Baldus wijkt hiermee af van Bartolus' 'letterlijke' criterium (zie hierboven) voor het bepalen van het onderscheid, en wil dat intrinsieke

18. Zie hierover vanuit een iets andere invalshoek H. Kaufmann, 'Zur Geschichte der internationalprivatrechtlichen Vorbehaltsklausel von den Glossatoren bis Bartolus', in W. Wilhelm (Herausg.), *Studien zur europäischen Rechtsgeschichte*, Frankfurt/Main 1972, p. 66-87 (81-86).

19. Om deze veronderstelling te toetsen zou het noodzakelijk zijn Bartolus' werken door te lezen om te zien of hij oordelen velt over concrete statuten of gewoonten, en, zo ja, hoe hij in dat geval de betreffende statuten of gewoonten behandelt. Een ondankbaar karwei, maar wellicht geeft het een concreter beeld van Bartolus' omgang met het niet-Romeinse recht.

20. Commentaar op C. 1,1,1 n° 84.

factoren meegewogen worden.<sup>21</sup> Deze minder rigide benaderingswijze staat duidelijk in de hierboven (§ 2) geschetste Franse traditie die in het algemeen meer plaats toekent aan de geest (*ratio*) van een rechtsregel ten opzichte van de letterlijke tekst. Dat bij Baldus deze traditie nog doorklinkt heeft vermoedelijk ook te maken met zijn activiteiten als kanonist. Als het aankomt op de reikwijdte van het Engelse eerstgeboorterecht geeft Baldus, ondanks een sterkere nadruk op het persoonlijke karakter van testamenten, eenzelfde oplossing als de meesten zijner voorgangers: het geldt alleen in Engeland, in Italië geldt het gemene recht.<sup>22</sup>

#### 4 Vervolg en slot

Met Bartolus en Baldus zijn voor lange tijd de uitgangspunten van de statutenleer vastgelegd. Latere auteurs hebben de door dit tweetal beschreven discussies en standpunten veelal gebruikt als uitgangspunt voor de eigen beschouwingen. Met als gevolg dat de Engelse kwestie blijft opduiken. Ik noem Dumoulin (1500-1566) als vertegenwoordiger van de zogenaamde oudere statutenleer, en zijn rivaal D'Argentré (1519-1590) als vertegenwoordiger van de jongere leer.<sup>23</sup> De eerste heeft in Duitsland invloed gehad terwijl de laatste de Nederlandse school heeft geïnspireerd. Ten aanzien van de Engelse kwestie zijn beiden het overigens eens: het Engelse eerstgeboorterecht is alleen van toepassing op de goederen in Engeland, de Franse goederen erven krachtens Frans erfrecht.<sup>24</sup> Terug naar Revigny! Beiden verwerpen bovendien uitdrukkelijk Bartolus' 'letterlijke' criterium voor het onderscheid tussen reële en personele statuten. Ook hierin staan ze in een Franse traditie.

Voor het doel van deze bijdrage kan een verdere vermelding van auteurs achterwege blijven. Bovendien vermindert de aandacht voor het feodale eerstgeboorterecht tegen het einde van het *ancien régime*. Waar het om gaat is vast te stellen aan de hand van de Engelse kwestie wat materiële toetsing impliceerde in het oude ipr. Wij zijn drie toetsingscriteria tegengekomen: de (on)redelijkheid (bij Revigny en de Orleanese disputatie), de hatelijkheid (het *statutum odiosum* van Bartolus) en de strijd met het natuurrecht (bij Revigny, Belleperche en Baldus). Afgezien van de verschillen van toon tussen de auteurs en van hun nationale achtergrond, springt één ding in het oog: de marginale invloed van deze criteria op het uiteindelijke resultaat. Ondanks de verschillende invalshoeken komen deze auteurs in wezen tot dezelfde oplossing. Ik roep Meijers' opmerking in herinnering over het volgen van de praktijk door de Franse juristen (zie § 2). Ook bij degenen die een andere oplossing voorstonden van de Engelse kwestie treedt de toetsingsvraag allesbehalve op de voorgrond. Terzijde zij hier opgemerkt dat de moderne toetsing aan de openbare orde moeilijk voorstelbaar was onder de oude statutenleer. Voor zover er toetsing plaatsvond gold die

---

21. Over dit aspect bij Baldus, zie C. Storti Storchi, *Ricerche sulla condizione giuridica dello straniero in Italia dal tardo diritto comune all'età preunitaria*, Milaan 1989, p. 40-44.

22. Vgl. Storti Storchi, *Ricerche*, p. 45-46.

23. Zie over hen vooral F. Gamillscheg, *Der Einfluss Dumoulin's auf die Entwicklung des Kollisionsrechts*, Berlijn/Tübingen 1955; vgl. ook H. Coing, *Europäisches Privatrecht I*, München 1985, p. 137-146.

24. Gamillscheg, p. 44-48 en 70.

immers alle rechtsregels, en niet alleen buitenlandse. Eerst de jongere statutenleer kent hier voorbeelden van, maar niet in samenhang met de Engelse kwestie.<sup>25</sup> Als conclusie lijkt me gewettigd dat het ipr van vóór Savigny ook een hoge mate van regelblindheid kende en dat de gekozen oplossingen niet zozeer door abstracte waardeoordelen werden ingegeven als door hun aansluiting bij de praktijk. Bij de Engelse kwestie is dit in ieder geval evident. Men zal wellicht tegenwerpen dat de doctrine een eenzijdig beeld kan geven van de praktijk. Dat is mogelijk, en verschilt van auteur tot auteur, maar de studies van Meijers en recentere publicaties<sup>26</sup> laten toch zien dat in het algemeen de doctrine een behoorlijke graadmeter is van de praktijk.

Wat rest ons van de *famosissima quaestio* over het Engelse eerstgeboorterecht? Wij laten de feodale oorsprong van het vraagstuk dan uiteraard schieten en formuleren het in algemene zin als de vraag welk recht van toepassing is bij het nalaten van onroerende zaken in meer dan één land. Voor het Franse conflictenrecht geldt ten aanzien van de vererving van onroerend goed de door Revigny en velen na hem gekozen oplossing: beslissend is de plaats van ligging. Bij een erfenis in verschillende landen is er sprake van een splitsingsstelsel.<sup>27</sup> Het Nederlandse conflictenrecht hanteert echter sinds het begin van deze eeuw, ondanks een contraire uitspraak van de Hoge Raad in 1907, in kwesties van erfopvolging het eenheidsstelsel: bepalend is de nationale wet van de erflater ten tijde van diens overlijden, ongeacht de plaats waar de goederen, roerend of onroerend, zich bevinden.<sup>28</sup> Daarmee staat het in de traditie van auteurs als Albericus de Rosate (± 1360) en Baldus in zijn jonge jaren.<sup>29</sup> Deze unitaire stroming was destijds in de minderheid, maar is nooit verdwenen, gereed om op te duiken zodra de bredere context van het ipr zich wijgde.

C.H. BEZEMER

LEIDEN

25. Zie Coing, *Europäisches Privatrecht I*, p. 154 (noemt o.a. Huber).

26. Ik verwijs naar Storti Storch (zie noot 21) en S. Gruber-Magiot, *Les conflits de coutumes en matière de contrats dans la jurisprudence des parlements, de Dumoulin au Code civil*, Parijs 1980.

27. Zie Strikwerda, *Inleiding*, § 155.

28. Strikwerda, *Inleiding*, § 151.

29. Zie E.M. Meijers, 'L'histoire des principes fondamentaux du droit international privé à partir du moyen âge, spécialement dans l'Europe occidentale', in *Recueil des cours de l'Académie de Droit International de la Haye* 1934 III, p. 543-686 (610).